

СОЦИОЛОГИЧЕСКО НАПРАВЛЕНИЕ В КРИМИНОЛОГИЯТА

гл. ас. д-р Огнян Велев
ИДП при БАН, РУ „Ангел Кънчев“

SOCIOLOGICAL DIRECTION IN CRIMINOLOGY

Assistant Professor Ognyan Velev
Institute for the State and the Law – Bulgarian academy of sciences,
University of Ruse „Angel Kanchev“

Abstract: *The report aims to analyze the sociological direction in criminology. The origin of criminology as a science is presented, as well as some of the significant socio-criminological theories.*

Key words: *criminology, sociology, crime, criminal, crime theories.*

I. Възникване и еволюция на науката криминология

През 1876 г. италианският лекар Чезаре Ломброзо публикува книга, озаглавена „Човекът престъпник“¹. Развитите в труда идеи биват впоследствие наречени теория за „родения престъпник“. Това название остава нарицателно за наказателноправната концепция на доктриналното движение, на което Ломброзо е представител.

Въпросното движение възниква през втората половина на 19 век и е творение на трима италианци – наред с Ломброзо, това са професорът по наказателно право Енрико Фери и магистратът Рафасле Гарофало. Първоначално то бива наречено „новата школа“², поради радикалното му противопоставяне на базовите принципи на класическото и неокласическото наказателно право. Твърде бързо движението получава името „италианска позитивистична школа“³, с което най-вече остава известно. Наименованието произтича от факта, че италианците прилагат в материята на репресивното право идеите на френския философ Огюст Конт, познати като „научен позитивизъм“.

Базовото послание на позитивистите се свежда до отричане на капацитета на човешкото същество да избира и ръководи поведението си, т.е. до отхвърляне на теорията за свободния избор на човешката воля.

Приема се, че теорията за свободния избор на човешката воля е формулирана още от Аристотел. Тя се състои в идеята, че човек е господар на действията си, т.е. може да ги контролира и направлява, и ако извърши злодеяние (включително престъпление), той е виновен и морално отговорен за него, тъй като това е свободно избрано поведение. Впоследствие идеята е възприета и доразвита от християнските

¹ На италиански, „*L'uomo delinquente*“.

² На италиански, *la Nuova scuola*.

³ На италиански, *la scuola positiva*.

мислители, позволявайки им да „вменят“ съществуването на злото на Човека и респективно да „освободят от отговорност“ за това Бог⁴.

През средновековния период⁵ в продължение на векове в страните от Европейския континент, в рамките на контекст, в който всяка сфера на социалния живот, включително наказателното правораздаване, е силно повлияна от християнската религия (престъплението е видяно като грях, наказанието като изкупление), теорията за свободния избор на човешката воля се явява философския фундамент на подчертано моралния и възмездяващ характер на наказването на престъпниците. Когато в края на 18 век в Европа се ражда модерното (или още класическо) наказателно право, ситуацията не се променя радикално. Ако една от отличителните характеристики на това ново репресивно право е придаването на изключително светски характер на материята, то философската база на старата система остава непроменена. Това става посредством превръщането на метафизичната категория „свободна воля“ (разбирана като „свойство на волята и разума“) в добре познатата юридическа категория „вменяемост“. За да бъде ангажирана отговорността на извършител на инкриминирано деяние и съответно да му бъде наложено наказание, трябва в момента на акта той да не е бил лишен от разум (т.е. от способността да различава добро от зло, или казано иначе – да разбира значението (и свойството) на деянията си) и от възможността да контролира постъпките си. Обособяват се две големи групи субекти, чиято наказателна отговорност е априорно изключена, тъй като са лишени от разум (и съответно от свобода на волята), поради което са невменяеми и нямат капацитет да формират виновно поведение. Това са психичноболните и децата⁶. Всички останали са дарени със свободна воля, т.е. вменяеми са, и ако виновно извършат инкриминирано деяние, са морално отговорни за постъпката си и трябва да изтърпят съответстващо на престъплението им страдание – наказанието, което е „цената“ за стореното.

Според представителите на позитивистичната школа наличието на възможност за свободен избор на човешката воля е пълна илюзия. Човек не е господар на действията си, той не може свободно да насочва волята си към възприемане на определено поведение, не може свободно да реши дали да извърши дадено деяние, или да се въздържа от него. Действията на всеки са предопределени от фактори, върху които индивидът няма възможност да въздейства. И по-конкретно, що се отнася до наказателното право, престъплението е повече или по-малко „фатална“ и неизбежна последица

⁴ Формулирането на теорията, в нейния християнски вариант, се свързва най-вече с философията на Свети Августин. Според него Бог е дарил със свободна воля своето творение, Човека, предоставяйки му възможност да определя собствените си действия. Тази свобода крие несъмнения риск деецът да злоупотреби с нея, извършвайки злодеяния, т.е. грехове. В същото време обаче тя има огромното предимство да му предостави възможността да води по собствена заслуга праведен живот и да се покаже достоен за божията милост и спасението на душата си. По-късно Свети Тома Аквински, вдъхновен по всяка вероятност от философията на Аристотел, разширява концепцията за свободната воля, интегрирайки в понятието втори елемент – разума. За него свободата на волята е „свойство на волята и разума“.

⁵ Терминът „Средновековие“ е запълван с нееднородно съдържание от различни автори. Тук той е използван като синоним на периода от 13 до края на 18 век.

⁶ Както добре е известно, по действащото българско наказателно право, формално категориите „вменяемост“ и „невменяемост“ се свързват единствено с психичното състояние на субекта, не и с възрастта му. Това не променя факта, че абсолютно същата е логиката на изключване на отговорността на субектите, попадащи в обхвата на нормата на чл. 33, ал. 1 НК (психичноболни) от една страна и на малолетните (абсолютно изключване – чл. 32, ал. 1 НК) и непълнолетните (относително изключване – чл. 31, ал. 2 НК) от друга страна.

от съществуването на определени предпоставки, за наличието на които деецът не е виновен и морално отговорен.

Шест години преди да публикува „Човекът престъпник“, Ломброзо прави „фундаментално научно откритие“. В рамките на работата си на съдебен лекар, той изучава черепа на известен престъпник и констатира различни аномалии, като най-вече наличието на голяма тилна вдлъбнатина е това, което привлича вниманието му. Отчитайки, че абсолютно същите особености се наблюдават при някои гръбначни животни, и вдъхновен от теорията за еволюцията на Дарвин, той прави своето революционно заключение: престъпникът е същество, различно от останалите. Той се е родил такъв и принадлежи към специфична, изостанала от нормалната еволюция на човешкия род група. Човекът-престъпник е примитивно същество, което се намира между животното и модерния човек в еволюционното развитие. Това е същество, което „носи“ престъплението в природата си и може да бъде разпознато посредством наличието на характерните за групата, към която принадлежи, морфологични аномалии.

В търсене на такива аномалии Ломброзо се отдава на маниакални проучвания на телата на осъдени индивиди (големина на черепа, неговата обиколка и полуобиколка, различни данни за лицето, мозъка, носа, челюстта) и съставя класификационни портрети на различни групи престъпници (изнасилвачът се характеризира с изпъкнали и раздалечени очи, с чип нос, с ниско чело и огромни челюсти; крадецът – с продълговат череп, къс нос, обикновена уста, с гъвкави пръсти, често глуповат на вид и т.н. и т.н.).

В началото теорията на Ломброзо се ползва с огромно уважение, като на нея се гледа като на истинско научно достижение. Авторът ѝ печели популярност, обявен е за международен експерт по криминална антропология, ръководител на научно течение. Назначен е за професор по съдебна медицина в Торино, където заедно със своите последователи (сред които Фери и Гарофало) основава италианската позитивистична школа. Още с появата си обаче теорията на Ломброзо става обект на жестока критика. Една много проста констатация поставя под съмнение тезата на италианеца – съвсем не всички извършители на престъпления имат описаните от него морфологични особености, а освен това немалък брой индивиди, които ги притежават, никога не престъпват наказателния закон. Давайки си сметка за обективността на тези несъответствия, с течение на времето Ломброзо внася съществени промени в теорията си, опитвайки се да спаси „научната ѝ достоверност“. Първо, към обособените външни белези той добавя психологически такива. Определя престъпника като същество, което е лишено от чувства като състрадание и милост, нямащо скрупули, неизпитващо разкаяние и неразбиращо болката на другите. Той може да бъде разпознат по цяла серия от психологически черти – склонност към насилие, непредвидимост на действията, суетност, невъздържаност, похотливост, фалшива набожност, егоизъм, жестокост, гордост от извършването на злодеяния, отмъстителност, алчност, хитрост. На по-късен етап допълнително разширява тезата си, добавяйки и социологически особености на „човека-престъпник“, състоящи се в специфики на начина на говор и писане на криминалния тип хора.

В крайна сметка, в края на кариерата си тотално подменя обяснението си за съществуването на „престъпна класа“ субекти, заявявайки че всъщност това, което ги обединява, не е изоставане от еволюцията, а патологична аномалия, аналогична на епилепсията. При „болестта престъпност“ обаче характерните за епилепсията конвулсии, са заменени от неустоим порив за извършване на престъпление. Освен това, по всяка вероятност под влияние на Фери, внася още две същностни промени в теорията си. Първо, допуска, че наред с вродените причини за извършване на престъпления, фактори от социологичен характер, външни за субекта, могат да имат отношение към поява-

та на въпросния неустоим порив да се престъпи закона. Второ, заявява, че не всички нарушители на наказателния закон са „истински престъпници“, като сред тях има „нормални хора“, които могат да са или „случайни престъпници“ или „престъпници от страст“.

Така или иначе, с течение на времето, теорията на Ломброзо, особено в нейния първоначален вариант, се превръща от „научна истина“ в синоним на наивност и абсурдност⁷.

Идеята за съществуване на „престъпен тип“ индивиди присъства и в теориите на Фери и Гарофало, другите двама големи представители на позитивистичната школа. Счита се впрочем, че реалното обособяване като доктрина на последната е свързано преди всичко с първите публикации на Гарофало и дисертацията на Фери, в която е отречено съществуването на свободната воля. Техните основни трудове, съответно „Криминална социология“ на Фери и „Криминологията“ на Гарофало, са двете централни публикации на италианската позитивистична школа.

С особена популярност и интерес се ползва теорията на Фери, известна като „многofакторна“. На база емпиричните си наблюдения той стига до извода, че три типа фактори могат да провокират извършването на престъпление – една категория вътрешни, вродени за субекта (антропологични) и два вида външни – от физичен (атмосферните условия) и социален характер. Точно както Ломброзо и Гарофало, Фери вярва, че престъпникът е създаден като такъв от природата. Той се ражда престъпник, различен е от „нормалните хора“ и нарушаването на наказателния закон е само симптом на неговата престъпна природа. За разлика от Ломброзо обаче, смята че вродеността на престъпността (наречена от него „лична предразположеност към престъплението“), макар и несъмнено най-важният фактор за пристъпване към нарушаване на закона, може да варира и нерядко не е достатъчна сама по себе си, за да се стигне до извършване на престъпление. Фери предлага класификация на престъпниците, съставена от пет групи – две, при които извършването на престъпление е резултат от почти изключително преобладаващото наличие на вродените фактори, и три, при които преобладават фактори от социален характер. Първата група е на „лудите престъпници“. Тя обединява субекти, страдащи от психически заболявания, но и такива, които той нарича „морално луди“. Последните приличат много повече на „родения престъпник“ на Ломброзо, отколкото на „обикновени луди“. Втората група е съставена именно от „родените престъпници“, които отговарят на „криминалния тип“ на Ломброзо и при които най-отчетливо се забелязват описаните от последния външни белези⁸. Третата група е на „обичайните престъпници“ (или още „по придобит

⁷ Днес теорията на Ломброзо е отхвърлена в частта ѝ, че някои хора се раждат престъпници, че това се дължи на ненормалната им еволюция, че престъпността би могла да се предава по наследствен път и че престъпниците могат да бъдат разпознати по определени морфологични и анатомични белези. Въпреки това, през 60-те години на миналия век, напълно в духа на Ломброзо, са правени опити да се докаже съществуването на „хромозом на престъпността“ (т.е. хромозом, който предава престъпността по наследствен път), които не се увенчават с успех. Наред с това, и в съвременната наука има течение, което смята, че човек може да се роди „предразположен“ към извършване на престъпление, като обаче тази му предразположеност никога не е достатъчна сама по себе си, за да се стигне до нарушаване на закона.

⁸ Фери счита, че е възможно даден носител на антропологичния „криминален темперамент“ никога през живота си да не извърши престъпление, стига да съществува в крайно благоприятна социална среда. Обратното обаче е невъзможно – индивид, който не носи в себе си вродена предразположеност към престъплението, никога няма да наруши закона под влияние единствено на физични или социални фактори. Наред с това има родени престъпници, които нямат нужда от каквото и да е външно въздействие, за да извършат злодеянието си – за тях извършването на престъплението е фатално неизбежно.

навик“). Те, заедно с родените престъпници съставляват категорията на рецидивистите, многократните нарушители на закона. При тях еволюционната изостаналост е по-слабо изразена, отколкото при родените престъпници. Но веднъж извършили първото си престъпление, те превръщат неспазването на репресивния закон в начин на живот. За това обаче влияние оказват и фактори от социален характер – затворът ги е покварил, обществото ги и отхвърлило и т.н. Четвъртата група е на „случайните престъпници“ (т.е. тези, които са извършили престъпление просто защото им се е представил сгоден случай). При тях вродената предразположеност към извършването на престъпление е слабо изразена и те престъпват закона най-вече под влияние на външни, социални причини (крайно неблагоприятни социални фактори). Сходен е профилът и на представителите на последната – пета група, които Фери нарича „престъпниците от страст“ и които извършват престъплението под напора на силни емоции. И при тях предразположението към извършване на престъпление е слабо изразено, като и разкриващите го морфологични особености, които може дори да отсъстват.

Теорията на Фери, както и тази на Ломброзо, става обект на критики и е на практика отхвърлена. Възражава се не само срещу самото съществуване на групата „родени престъпници“, но и срещу предложената от него категоризация на нарушителите на наказателния закон. Отчетено е също, че в неговото обяснение на престъпността, разнородните фактори обуславящи този феномен, са представени като взаимодействия си по един твърде механичен начин (по аналогия с химична реакция), докато в действителност процесите водещи до нарушаване на наказателния закон са твърде по-сложни. Въпреки всичко, голямата заслуга на Фери е, че пръв отчита обстоятелството, че престъпното поведение е комплексно явление, провокирано от фактори от разнородно естество. Би могло да се обобщи, че в съвременната наука тази позиция се приема за неоспорима.

Значението на доктрината на италианската позитивистична школа не може да бъде еднозначно оценено. От една страна, крайната идея на позитивистите, според която извършването на престъпление, поне за някои индивиди, е фатална и неизбежна последица, поради простия факт, че са се родили „завършени престъпници“, е отхвърлена⁹. На още по-силно основание е отхвърлено твърдението, че престъпниците могат да бъдат разпознати по определени техни морфологични особености (специфики на телата им). От друга страна обаче, на позитивистите следва да бъдат признати редица заслуги в наказателноправната материя.

Най-характерната от тях е, че появата на позитивистичната теория бележи един фундаментален за наказателното право момент – науката необратимо навлиза в една сфера, която до този момент е функционирала почти изключително под влияние на философски и метафизични концепции. Посланието на италианската школа за уста-

⁹ Ще си позволя отново да привлека вниманието все пак върху вече отбелязаното по-горе, че и в съвременната наука има течение, което смята, че човек може да се роди „предразположен“ към извършване на престъпление, като обаче тази му предразположеност никога не е достатъчна сама по себе си, за да се стигне до нарушаване на закона. Наред с това, не е намерен сигурен отговор на въпроса дали в момента на извършване на престъпление нарушителите на наказателния закон притежават свободен избор на волята си, т.е. дали реално са могли да се въздържат от извършването на престъпление. Струва ми се, че този дебат е на практика неразрешим, тъй като няма сигурен критерий, благодарение на който с точност да се прецени дали деецът е можел да контролира поведението си. Като цяло, съвременната наука/ е склонна да приеме, че в общия случай (т.е. с изключение на предвидените от наказателния закон хипотези) такава възможност съществува. Казано иначе, не се отхвърля подхода на наказателното право, което остава привързано към моралната наказателна отговорност (вменяемост и вина).

новяване на трайна и непоклатима връзка между наказателното право и научните знания, които трябва да се превърнат в основа на репресивната материя, поставя началото на нова наука. Наречена е криминология, като традиционно за нейни основатели се приемат именно позитивистите. Обект на многобройни и разнородни дефиниции, криминологията би могла да бъде определена като „науката, която изучава факторите и процесите на криминалното (или престъпното – б.а.) поведение и която определя, тръгвайки от придобитото за тези фактори и процеси знание, най-добрите способности да се воюва с цел да се задържи и, ако е възможно, да се намали това социално зло¹⁰. [1]

Настоящият анализ си поставя за своя водеща цел да представи в резюмиран вид някои от значимите криминологични теории (т.е. теории опитващи да намерят обяснение на престъпното поведение¹¹), относими към материята на социологическата криминология. Така формулираната задача на изследването налага някои терминологични и смислови пояснения¹². [2]

Напълно естествено, от момента на своето възникване науката криминология еволюира. Това е вярно както за нейния метод, така и за нейния предмет¹³. От съвременна гледна точка изглежда безспорно, че криминологията е интердисциплинарна наука. Този факт се обяснява с обстоятелството, че престъпното поведение е сложен и многоаспектен феномен, изясняването на който изисква прибегване до знанията, придобити от различни науки – биология, социология, психология, психиатрия и др. Така, приема се, че криминологията е съставена от три клона, наричани понякога дисциплини, дори науки – биологическа (или биологична) криминология, социологическа (или социологична) криминология и психологическа (или психологична) криминология¹⁴.

Тези „съставни части“ на криминологията, определяни още като „специализирани криминологии“, обозначават на практика различни научни направления в рамките на анализа на престъпното поведение. Казано иначе, те отразяват подхода на отделните изследователи при изучаване на коментирания феномен – биват обособявани фактори било от биологично, било от психологично, било от социално естество, за които се твърди, че са в причинно-следствена връзка с престъпното поведение. Този „специализиран“ подход в криминологията е лесно обясним с обстоятелството, че е твърде трудно да се притежават комплексни и задълбочени познания във всяка от тези научни сфери. На това именно се дължи фактът, че опитите за изграждане на многоаспектни теории в криминологията са по-скоро рядкост.

¹⁰ Виж Gassin, R. Criminologie, 6e édition. Dalloz, 2007, с. 36.

¹¹ Последното бидейки разбрано като включващо като престъплението като индивидуален феномен (съставен от деянието и дееца), така и престъпността като колективен феномен.

¹² За подробно запознаване със засегнатите до тук проблеми, виж Велев, О. Мястото на пробацията сред наказателните санкции (съоставително изследване по българското и френското наказателно право). С.: Издание на БАН, 2016, с. 181 - 188 и 223 - 377.

¹³ Нещо повече, познати са различни концепции относно съдържанието на криминологията и в частност относно отношението ѝ с другите наказателноправни науки. Това обаче, което можем да приемем за безспорно, е че криминологията е повече от тясно свързана с наказателното право. В този смисъл, напълно разбираем и логичен е интересът към криминологията от страна на изследователи, изучаващи наказателното право. Настоящият труд се вписва в тази именно тенденция.

¹⁴ Оригиначните названия на тези клонове на криминологията, поне на френски език, са съответно криминална биология, криминална социология и криминална психология. Намирам, че в случая придържане към буквален превод на термините, не би било най-уместният подход, тъй като би могло да създаде известни съмнения относно тяхното съдържание.

Така, социологическата криминология може да бъде определена като този клон на криминологията, който изучава факторите от социално естество, които обуславят престъпното поведение¹⁵. Преди да се запознаем с някои от значимите социо-криминологични теории, уместно е съвсем накратко да проследим спомената вече еволюция на криминологията. Това ще позволи да си дадем сметка за липсата на пълна хомогенност на тези теории.

От момента на възникване на доктрината на позитивистите в края на 19 век, през един начален, продължителен етап, криминологичните анализи се характеризират с т.нар. „етиологичен подход“¹⁶. Казано иначе, причините за съществуване на престъпния феномен биват разглеждани по начин, аналогичен на този, по който в медицината са разглеждани причините за съществуване на болестите. От 40-те години на 20 век започва втори етап, през който се появяват теории, които поставят акцента не толкова върху факторите, които превръщат един индивид в престъпник, а разглеждат динамичните процеси, които водят до т.нар. „епизод на пристъпване към деянието“. След това, от 60-те години на миналия век е дадено началото на трети етап, който е разглеждан като „революционен“ в историята на криминологията. Той е белязан от появата на т.нар. „криминология на социалната реакция“. Последната налага подход, който тотално подменя традиционния предмет на криминологията – вместо престъпното поведение, обект на изследване са механизмите на социална реакция срещу последното (приемането на наказателния закон, налагането на наказания, начинът на функциониране на полицията, прокуратурата и съдилищата, реакцията на жертвите на престъпления, техните близки и медиите и т.н.). Въпреки многобройните критики, че криминологията на социалната реакция на практика не е същинска криминология, а наказателна социология¹⁷, за определен период от време тя се радва на особена популярност. Нещо повече, изразени са мнения, съществуващи и понастоящем, че всъщност науката криминология се свежда до криминологията на социалната реакция. На един четвърти етап, в края на 70-те години на миналия век, от последна се обособява т.нар. „виктимологична криминология“, която пък разглежда жертвата като предмет на криминологичния анализ¹⁸. Накрая, от 80-те години на 20 век се наблюдава едно завръщане към „традиционната криминология“, т.е. тази изучаваща престъпното поведение. Този процес обаче не заличава криминологията на социалната реакция, като част от новите теории се явяват опит да интегрират в последната „криминологията на престъпното поведение“.

Всичко това позволява сред т.нар. „модерни“ или още „съвременни“ криминологични теории да бъдат обособени четири големи групи, с оглед най-вече предмета на анализ – етиологични теории (които биват с био-психологична насоченост, с психо-социална насоченост, с психо-морална насоченост и комплексни¹⁹), динамични

¹⁵ Това е едно тясно съдържание на понятието. Терминът може да бъде използван и в по-широк смисъл, като обхващащ и проблеми като социалната реадaptация на осъдените например.

¹⁶ Етиологията е наука, изучаваща причините за възникването на болестите.

¹⁷ Наказателната социология, или още социология на наказателното право и на наказателното правораздаване, е този клон на правната социология, който изучава именно различните аспекти и форми на социалната реакция срещу престъпността.

¹⁸ Названието „виктимологична криминология“ се дължи на думата означаваща „жертва“ на английски и френски език – съответно „victim“ и „victime“.

¹⁹ Една от общите черти на модерните етиологични теории е, че по примера на Енрико Фери, техните автори разглеждат престъпното поведение като многоаспектен, комплексен феномен. Ако най-често отделните изследователи концентрират усилията си в определено направление – обособяване на благоприятстващи престъпността фактори от биологично естество, от социал-

теории за престъпното деяние, теории на криминологията на социалната реакция и виктимологични теории. Би могло да се спори по отношение на това кои точно от тези доктрини са относими към социологическата криминология и освен това по отношение на вътрешната им систематизация в рамките на последната.

Редно е да подчертая в този смисъл, че за целите на настоящото изследване, както относно съдържанието и структурата на социологическата криминология, така и относно прочита на съставляващите я теории, до голяма степен ще се придържам към подхода на съвременния френски криминолог и социолог Жак Фаже, предложен в труда му „Социология на престъпността и наказателното правосъдие“.²⁰ [3]

Това, което е особено важно да бъде отбелязано и отчетено, макар и с риск да бъде разочарован читателя, е че до настоящия момент не е формулирана криминологична теория, която да предложи задоволително комплексно обяснение на престъпния феномен, като това важи с пълна сила и за доктрините, които ще бъдат разгледани тук. Малко вероятно е впрочем такава теория да бъде изобщо някога предложена. Причината за това се свежда до обстоятелството, вече изтъкнато, че престъпното поведение е изключително сложен, комплексен и динамичен феномен. В този смисъл, отделните криминологични доктрини следва да бъдат разглеждани като своеобразни „пътеки“, следването на всяка от които води, повече или по-малко, до придобиване на някакви знания за предмета на науката криминология.

II. Значими социо-криминологични теории

Първоначално ще се запознаем съвсем накратко с няколко „ранни“ социо-криминологични теории (при цялата условност на употребата на термина „теория“ по отношение на тях). Авторите им са в по-голяма или по-малка съвременници на позитивистите, като появата на трудовете им е определена от самия Фаже като „раждане“ на социологическата криминология. След това ще бъдат представени доктрини, които можем да обозначим, макар и с известни уговорки, като „съвременни“ социо-криминологични теории.

1. Ранни социо-криминологични теории

Едни от първите опити да бъде формулирана социологическа теория в криминалната материя се свързва с имената на белгиеца Адолф Кьотле (1796-1874) и французина Андре-Мишел Гери (1802-1866). Социологичният характер на тази доктрина е обусловен не толкова от посочването на фактори от социален характер, намиращи се в причинно-следствена връзка с престъпността, а от използвания метод на изследване. Така, анализирайки първите френски статистически данни за престъпността (за периода 1826-1830 година), Кьотле и Гери извеждат т.нар. „термичен закон за престъпността“. Той се състои в направената от тях констатация, че повече престъпления против личността се извършват в южните райони на страната и през топлите сезони, докато в северните райони и през студените сезони се извършват повече престъпления против собствеността. На Кьотле принадлежи следната фраза: „Обществото съ-

---

но естество, от психологично естество, то те не отричат влиянието и на другите от посочените категории фактори върху престъпния феномен.

²⁰ Виж Faget, J. *Sociologie de la délinquance et de la justice pénale*. Editions érès, 2007. За разлика от Фаже обаче, няма да разгледам доктрините, относими към т.нар. „криминология на социалната реакция“. Вярно е, че те имат подчертано социологическо съдържание, но тъй като съм склонен да споделя мнението на авторите, които считат, че криминологията на социалната реакция не е същинска криминология, предпочитам да ги разгледам самостоятелно в последващ труд.

държа в себе си зародишите на всички престъпления, които ще се извършат, както и необходимите за развитието ми (*на зародишите – б.а.*) улеснения. То е това, по някакъв начин, което подготвя престъпленията, и виновният е само инструментът, който ги извършва.“

Френският професор по съдебна медицина Александър Лакасан (1843-1924), представител на т.нар. „школа на социалната среда“, вярва, че именно на терена на последната следва да се търсят причините за престъпността. Така, той не само смята, че „обществата имат само престъпниците, които заслужават“, но и, че „социалната среда е културният бульон на престъпността, микробът е престъпникът, един елемент, който има значение само в деня, в който намира бульона, който го кара да ферментира“.

Французинът Габриел Тард (1843-1904) е считан за основател на т.нар. „школа на интерпсихологията“. Представителите на това течение разглеждат феномена „имитация“ като особено важен социален фактор. Те смятат, че именно имитацията дава обяснение както за определени психологични характеристики на отделния индивид (като навика например), така и за организацията и развитието на социалния живот. Що се отнася до престъпника, Тард вярва, че тъй като всеки възприема поведение съответстващо на обичаите, следвани в неговата социална среда, то ако някой извърши престъпление, то е защото имитира поведението на някой друг.

Емил Дюркхайм (1858-1917)²¹ е считан за основател на френската социология. В наказателноправната материя той създава теория, която настоява за наличието на причинно-следствена връзка между социо-културната структура и престъпното поведение. Първо, Дюркхайм разглежда престъплението като нормален социален феномен, който присъства във всяко едно общество, което пък означава, според него, че престъпността се дължи на структурата на социалната култура. Второ, той обособява и използва термина „аномия“ за изясняване на престъпното поведение²². С него Дюркхайм обозначава процес или състояние на отслабване на социалните норми, за който смята, че води до извършването на престъпления. Понятието „аномия“ присъства и друга доктрина, която ще бъде разгледана по-долу.

Последната от ранните социо-криминологични теории, която трябва да бъде спомената, е тази на „социалистическата школа“, вдъхновена от трудовете на Карл Маркс (1818-1883) и Фридрих Енгелс (1820-1895). Марксистката доктрина търси връзка между икономическата социална среда и престъпността. За поддръжниците на тази теория последната е продукт на капитализма, точно както и другите социални аномалии. Извършването на престъпления е вид реакция срещу социалните несправедливости, което пък обяснява факта, че авторите на инкриминирани деяния са най-често представители на пролетарската класа. Казано иначе, престъпността е преди всичко социален феномен, дължащ се на неравенството между хората, несправедливото разпределение на социалните блага. Престъплението и израз на класовата борба между буржоазия и пролетариат. В този смисъл, престъпността ще изчезне, или най-малкото ще бъде драстично ограничена, в бъдещото социалистическо общество.

Важно е да се отбележи, че марксистката доктрина и днес има своите поддръжници, поне по отношение на някои нейни аспекти. Периодично различни съвременни западноевропейски криминолози обясняват отделни процеси и събития, позовавайки се на тази именно теория.

²¹ На български език понякога фамилията му бива изписвана Дюркем.

²² От гръцки език – „*а - нотос*“ – буквално „без закон“.

2. Съвременни социо-криминологични теории

Няколко встъпителни бележки следва да бъдат направени в тази част на труда. Първо, определянето като „съвременни“ на доктрините, които ще бъдат представени, е донякъде дискуссионно, тъй като първите от тях, както ще се убедим в следващите редове, датират от близо век. Второ, всички теории, с които предстои да се запознаем, са дело на американски изследователи. Това не е изненадващо, тъй като след разгледания вече първи период, в рамките на който социологическото направление в криминологията се свързва най-вече с имената на френски и белгийски учени (говори се впрочем за „френско-белгийска школа на социалната среда“), впоследствие това направление се превръща до голяма степен в „специалност“ на американските криминолози. Трето, тези теории не изчерпват съдържанието на социологическата криминология. В други трудове, посветени на тази материя, може да се констатира както наличието и на допълнителни доктрини, така и отсъствието на някои от разгледаните тук²³. Четвърто, голяма част от поместените в тази част на труда теории са посветени на феномена „младежка престъпност“. Пето, почти всички от теориите, с които предстои да се запознаем, са от категорията на етиологичните, само няколко, за които това ще бъде изрично посочено, са от динамични теории за престъпното деяние. И шесто, всяка от тях е обект на критики, сочат се едни или други нейни недостатъци. Това е напълно логично, с оглед вече подчертаното обстоятелство, че няма (и едва ли някога ще има) криминологична теория, която да предложи комплексно и неподлежащо на коментар обяснение на престъпния феномен.

А) Базирани на културата (културалистични) теории

В периода между 1880 и 1914 г. огромни маси от хора имигрират в САЩ (приема се че става дума за над 22 милиона души). Този процес е белязан от осезаемо увеличаване на обема на престъпността. Така, един от първите предмети на изследване на младата тогава наука социология (поне в съвременния ѝ вариант) е престъпното поведение. Търсят се причините от социално естество, които провокират индивидите да нарушават наказателноправните норми.

а) Теория за социалната дезорганизация

Първите „модерни“ социо-криминологични теории се раждат в средите на т.нар. „Чикагска школа“. С това понятие е прието да се обозначават социологичните трудове на преподаватели и студенти от Чикагския университет, реализирани в периода 1915-1940 г.

Първият значим труд на „Чикагската школа“ е озаглавен „Полският селянин в Европа и Америка“ (1918-1920 г.). Негови автори са Уилям Томас (1863-1947) и Флориан Знанецки (1882-1958). Това е огромно петтомно изследване, анализиращо живота на имигранти от Полша, съпоставяйки го с този на група селяни от същата страна, които не са имигрирали (т.е. продължават да живеят в Полша). Към онзи момент в Чикаго вече има значителна група полски имигранти, в средите на която ясно се забелязва повишено ниво на разнородни социални проблеми, включително на престъпност. Дватама автори опитват да изяснят начина, по който семействата на полските имигранти от селски произход реагират на двойната културна промяна която изживяват – от местни жители към имигранти и от живот в селска среда към живот в градска такава. Водещото понятие, което е формулирано в труда, е „социална

²³ Вече имах повод да отбележа, че би могло да се спори кои точно теории са относими към социологическата криминология.

дезорганизация“, с което авторите обозначават, според собствената им дефиниция, отслабването на влиянието на правилата за поведение върху членовете на дадена група. Този термин си спечелва особена популярност.

През 1925 г. друг представител на „Чикагската школа“ – Робърт Е. Парк (1864-1944), прецизира съдържанието му. Социалната дезорганизация произтича от социалните промени, свързани с индустриализацията и обусловените от нея форми на социален контрол. Докато в малките общности от селски тип, последният се извършва по спонтанен и пряк начин – от семейството, рода и т.н., в градска среда същият почива на абстрактни принципи, прилагани от различни институции – Църквата, училището и др. Така се стига до отслабване на ефективността на социалния контрол, на което до голяма степен се дължи увеличаването на различни социални аномалии, включително и престъпленията, особено сред новопрестигналите имигранти, които не съумяват да са адаптират успешно. В рамките на тази мисловна линия са формулирани две теории, свързани с младежката престъпност.

a1) Теория за бандите

Автор на тази теория е Фредерик Трашър (1892-1962), който анализира в изследването си географската локация на младежката престъпност. Посочвайки съществуването на пет градски зони в Чикаго, обособили се като такива най-вече по причини от икономическо (т.е. материално естество), той стига до заключението, че престъпността се наблюдава най-вече в зоната, в която се настаняват новопрестигналите имигранти, която нарича „територия на бандите“.

Трашър прави анализ на структурата на внушителен брой (1313) младежки банди. Стига до извода, че те се зараждат спонтанно и ако не изчезнат, се организират в рамките на конфликта им с другите банди и обществото (обособяват се лидери, възниква усещане за група, за принадлежност към дадена територия и т.н.). Трашър счита, че съществуването на тези младежки банди се явява отговор на социалната дезорганизация. За младежите бандата се явява заместител на обществото, тъй като тя им предлага неща, които последното не съумява да им предостави – усещане за солидарност, за принадлежност, за съпричастност и т.н.

Така, за Трашър, престъпността (или поне младежката престъпност) се обяснява със социалните условия, в които съществуват младежите, извършители на инкриминирани деяния – фактори като бедно семейство, враждебна социална среда, ниско ниво на образование ги подтикват да се организират в неформални групи, банди, което пък отваря пътя към извършване на престъпления.

a2) Теория за престъпните зони (ареали)

Сходна е теорията на Клифърд Шоу (1895-1957) и Хенри Маккей (1899-1980). Те също насочват вниманието си към младежката престъпност и връзката ѝ с урбанизацията.

За целите на изследването си двамата изучават досиетата на нарушители на наказателния закон в Чикаго между 10 и 16-годишна възраст в три времеви периода (1900-1906 г., 1917-1923 г. и 1927-1933 г.) Нанасят на карта техните местожителства и достигат до извода, че голяма част от нарушителите на наказателния закон, независимо от периода, обитават едни и същи квартали, въпреки че с времето популацията на последните се е променила (най-вече с оглед етнически състав на населението). Разделяйки условно града на отделни зони, Шоу и Маккей констатират, че нивото на младежката престъпност е повишено там, където е налице социална дезорганизация. Става дума за „криминогенни“ квартали, характеризиращи се висока безработица, детска смъртност, случаи на самоубийства, престъпност на пълнолетни индивиди.

Изводът, който се налага е, че младежката престъпност е феномен, който следва да бъде анализиран не изолирано, а във връзка с други социални аномалии.

Шоу и Маккей считат, че три типа фактори обясняват съществуването на тези „криминогенни“ квартали – незадоволителното и несигурно икономическо състояние на популацията, нейната значителна мобилност (т.е. напускане на едни и пристигане на други) и хетерогенния ѝ състав, бидейки съставена най-вече от различни имигрантски групи. Тези фактори способстват за отслабването на способите за социален контрол и недоброто функциониране на класическите форми за социална регулация (семейство, училище, религия), което пък благоприятства извършването на престъпления.

Двамата вярват, че адекватен отговор на младежката престъпност следва да бъде търсен не толкова във възприемането на по-строг и репресивен подход към тях, а в опит за по-добра организация на общността, в която живеят, подобряване на условията на живот в проблемните квартали и създаване на рационална политика на превенция.

б) Теория за диференциалната асоциация (за различната връзка)

Автор на тази теория е Едуин Съдърланд (1883-1950). Според него взаимозависимостта между социалната дезорганизация и престъпността не бива да се абсолютизира. Смята, че тази взаимозависимост може да послужи за обяснение само на определен тип престъпления. Наред с това, теориите за социалната дезорганизация почиват единствено на анализ на разкритите престъпления, игнорирайки съществуването на неразкрити такива. Тази му критика е свързана с проведено от него изследване, посветено на престъпността на ръководителите на големи търговски предприятия, в рамките на което си дава сметка, че извършването на инкриминирани деяния е феномен, който съществува във всички социални класи. Представителите на някои от тези класи обаче се радват на една фактическа социална защита, ограничаваща наказателно-правната реакция на държавата по отношение на тях, като това се дължи на високия им социален статус (Съдърланд е автор на придобилия впоследствие особена популярност термин „престъпност на белите яки“).

Едуин Съдърланд си поставя въпроса защо само част от обитателите на даден „криминогенен“ квартал извършват престъпления. Казано иначе, търси обяснение на факта, че само част от поставени при идентични социални условия индивиди нарушават наказателния закон, докато другите не го правят. Именно в опита си да изясни този проблем, Съдърланд формулира теорията си диференциалната асоциация.

Отправна точка в тази доктрина е позицията, че престъпното поведение е усвоено (а не наследствен) феномен. Това усвояване се реализира в процеса на контакт с други лица, най-вече в рамките на малка група, изградена на принципа на личните контакти. То е обусловено от позитивното или негативно отношение на представителите на тази група към спазването на наказателния закон. Човек става престъпник, когато негативното отношение към законосъобразното поведение в неговата общност е по-силно от позитивното такова. Всеки индивид усвоява социалната култура на своята заобикаляща среда, особено ако няма алтернативни модели за сравнение. Формирането като престъпник следва същите механизми като всяко друго формиране, което означава, че нарушителите на наказателния закон не се различават изначално от останалите хора, те просто възприемат това, което средата им ги учи. Накрая, казва Съдърланд, престъпното поведение е израз на същите нужди и ценности като законосъобразното такова – така например извличането на материална облага е причината както за полагането на труд от някои, така и за извършването на престъпления про-

тив собствеността от други. И двете групи субекти се стремят към успех и удовлетворяване на някаква потребност.

в) Теория за културните конфликти

Първото име, с което се свързва теорията за културните конфликти е това на Луис Уирт (1897-1952). Трудовете му са посветени предимно на анализ на проблемите, свързани с расизма и интеграцията на имигрантите. Стига до извода за подчертания принос на културния конфликт за генезиса на престъпленията, извършвани от последните. Това му заключение намира упора в две констатации. Първо, размерът на престъпността сред т.нар. „имигранти първо поколение“ (т.е. такива родени извън САЩ) е сходен с този на престъпността сред местното население, като обаче видът на извършваните инкриминирани деяния е твърде различен за двете групи, което пък е обусловено от несъвпадащия културен произход. Второ, размерът на престъпността сред т.нар. „имигранти второ поколение“ (т.е. такива родени в САЩ) е значително по-висок, като обаче видът на извършваните инкриминирани деяния е идентичен с престъпленията, чиито автори са местни жители.

Според Уирт, еволюцията на обема и природата на престъпността сред имигрантите, е показател за процеса на преминаване от една култура в друга. Така, младежката престъпност сред представителите на тази група би могла да се дължи на усещането за принадлежност към подценявана и незачитана култура и невъзможност за успешна културна интеграция. Ако престъпността е само едно от проявленията на този културен конфликт, то тя може да се превърне в основно такова проявление, винаги, когато даден индивид се чувства стигматизиран в качеството си на член на една отхвърлена група, принадлежността към която не му позволява да се социализира.

Вторият учен, с чието име най-вече се свързва теорията за културните конфликти, е Торстен Селин (1896-1994). Следвайки съжденията на Уирт, той предлага обяснение на престъпността в хипотези на наличие на културно многообразие и най-вече във връзка с потенциалните конфликти между културните норми на местното американско население и тези на имигрантите.

Селин изгражда доктрината си около два принципа, приети за установени. От една страна, моралните правила варират осезаемо в различните култури и в рамките на различни епохи. От друга страна, всеки индивид възприема нормите на своето общество или група (ценности, начин на мислене, начин на поведение и т.н.). Селин смята, че културните конфликти могат да се проявят в три хипотези – 1. в зони на допир на съседни култури; 2. когато законите на една културна група „завладяват“ територията на друга културна група (например случаят на колонизацията на местното индианско население в САЩ); 3. когато членовете на една културна група имигрират в друга културна група. Той вярва, че естеството на тези конфликти е специфично и, че те не бива да бъдат разглеждани като проявление на „общите“ конфликти, които засягат всеки индивид в дадено общество и които произтичат от факта, че той принадлежи към многобройни и разнородни групи, вариращи според използвания за категоризация критерий.

Разсъждавайки върху тезата, че имигрантите са виновни за високия ръст на престъпността в страната и, че извършваните от тях престъпления са различни от тези, извършвани от местните жители, Селин достига до заключението за ненадежността на статистическите данни при анализа на криминалния феномен. От една страна, имигрантите са обект на различно наказателноправно отношение – съществува по-голяма вероятност да бъдеш арестуван и осъден, ако принадлежиш към тази група и когато си осъден, ти бива наложено по-тежко наказание, спрямо това, което би било наложе-

но на индивид, роден в страната. От друга страна обаче, налице е и обратната логика – в рамките на някои подчертано „затворени“ имигрантски общности съществува вътрешна неформална система за разрешаване на конфликтите, което прави така, че само малко част от извършените в такава общност инкриминирани деяния достигат до знанието на правоохранителните и правораздавателните органи.

Селин разграничава два типа културни конфликти. Първичен, когато нормите за поведение на имигранта, роден извън САЩ, са различни от тези на американското общество. Вторичен, който може да се дължи на устойчивостта на родителските норми върху родените в САЩ деца на имигранти.

Така, той вярва, че извършените от имигранти престъпления се дължат най-вече и преди всичко било на конфликт между нормите за поведение на старата и новата култура, било на преминаване от живот в селска среда към живот в градска такава, било накрая на друг тип промяна – от хомогенно към хетерогенно и неорганизирано общество.

Б) Теории за напрежението

Обединяваща характеристика на тези теории е позицията на техните автори, че девиантното поведение не е вродено в човешката природа и хората поначало са предразположени да спазват различните видове норми. Отделният субект става престъпник, когато е принуден да го стори. Тежестта на напрежението, породено от невъзможността стремежите на индивида да бъдат постигнати по законосъобразен начин, го подтиква да престъпи наказателния закон. В този смисъл, социалната организация и бедността са криминогенни фактори.

а) Теория за аномията

Спомняме си, че за пръв път понятието „аномия“ е използвано от френския социолог Емил Дюркхайм. Стана ясно, че с него той обозначава процес и състояние на отслабване и разпадане на социалните норми. Идеята е заимствана и доразвита от Робърт Мъртън (1910-2003). За него *аномията* не е следствие от аномално състояние на обществото, а резултат на социалната структура. Боравенето с понятието го води до формулирането на две твърдения. Първо, в генезиса на престъпността социалната структура има по-важно значение от бедността. Второ, наглед твърде различни социални поведения (престъпност на „белите яки“ и престъпност на представители на бедните социални слоеве, например) мога да бъдат изяснени с един и същ обяснителен модел.

Мъртън разсъждава върху въпроса как в определени случаи социалната структура може да подтикне индивида към възприемане на девиантно поведение. За намиране на отговор, казва той, следва да бъдат разграничени две елемента от реалността – от една страна, целите и интересите наложени от обществото, а от друга – легитимните способности за постигане на тези цели. И стига до извода, че *аномията* е една от формите на напрежение, което се поражда между тези наложени от обществото цели и социалнодопустимите способности за постигането им. Така например, в американската култура една от „издигнатите на пиедестал“ цели са парите, материалният успех, разглеждан като символ на успех и престиж. Съществува обществен натиск по отношение на всеки отделен индивид да се бори и да се реализира финансово. Но тъй като съществуващите финансови механизми не позволяват на всички да постигнат по законосъобразен начин този успех, се стига до възприемане на девиантно поведение от някои индивиди. Това е техният отговор на социалното напрежение и техният опит да се адаптират към този колективен икономически феномен. Използването на незаконосъобразни (най-често престъпни) способности за забогатяване се среща както във „висшите“

социални слоеве („престъпност на белите яки“), така и (и най-вече) в „низшите“ такива, като представителите на последните имат най-малък достъп до съобразените със закона начини за успех.

б) Теория за образователната система и престъпната субкултура

Автор на тази доктрина е Алберт Коен (1918-2014). Отнасянето ѝ към теориите за напрежението е донякъде дискуссионно. Причината е, че ако от една страна действително в някои отношения трудовете му се вписват в мисловната линия на Мъртън, то от друга страна, те имат подчертана връзка с базираните на културата теории (някои автори разглеждат написаното от Коен като продължение на теорията Селин, като освен това той е възпитаник на Съдърланд в Университета на Индиана).

По аналогия с доктрината на Мъртън, Коен, анализиращ конкретно младежката престъпност, смята че последната се явява отговор на социалното напрежение, което изпитват върху себе си децата от работническата класа, в рамките на общество, доминирано от ценностите на буржоазната класа и в частност материалния успех. Той обяснява повишеното ниво на престъпност сред младежите от бедните слоеве с това, че образователната система извежда на преден план качества като амбицията, капацитета за контрол, уважение към материалните ценности, придобиването на определена култура. Тези ценности не винаги са собствени за представителите на работническата класа, което води до създаването на социално напрежение върху принадлежащите към нея младежи.

В останалата си част теорията на Коен е на практика „културна“ такава, тъй като той смята, че едно от възможните спасения от така описаното напрежение, което тежи върху някои младежи, е да „се скрият“ в една престъпна субкултура.

Как според него се развива този процес? Детето от бедните слоеве, именно поради културното напрежение, на което е подложено, рискува да стане обект на различни форми на неодобрение и санкциониране от страна на институциите. Това може да доведе до понижаване на неговото самочувствие, което пък би могло да провокиране преустановяване на усилията му да се впише в установените, конвенционалните социални ценности. Комуникацията с младежи, изживяващи същите проблеми, ще му позволи да понижи нивото на тревожност, причинена от усещането за провал и отхвърляне. Така, тези деца създават свои собствени норми, различни от „общоприетите“. Постепенно техните норми ги обвързват помежду им, което води до възникването на нова субкултура, т.е. споделянето на същия набор от ценности. Тази субкултура е следователно отговор на загубата на статут, която изживяват в училище децата от работническата класа. Една от проявите форми на коментирания субкултура е престъпността. Извършването на инкриминирани деяния се вписва в процес на преобръщане на ценности, тъй като колкото повече този им тип поведение е видян като негативен от обществото, толкова повече той бива оценяван позитивно от младежите. На свой ред това води до задълбочаване на пропастта между тях и социума и нуждата им един от друг. Така, прогресивното затвърждаване на субкултурата, засилва липсата на социална адаптация на тези, които я изповядват.

в) Теория за диференциалните (различните) възможности

Тази теория е дело на Ричард Клоуърд (1926-2001) и Лойд Охлин (1918-2008). Трудовете им се явяват продължение на доктрината на Мъртън, като същевременно в нея биват интегрирани теориите на Съдърланд и на Шоу и Маккей.

Клоуърд и Охлин смятат, че индивидите, които изпитват отчаяние от факта, че позицията им в социалната икономическа структура е повече или по-малко предопределена, се виждат принудени да търсят колективен отговор на напрежението, което

изживяват поради тази предопределеност. Престъпността се явява един от възможните отговори. Те вярват обаче, че не всеки, който е склонен да стане престъпник, се превръща в такъв, тъй като незаконосъобразните способности за постигане на желаната цел (т.е. материален успех) също са в ограничен обем. За Клоуърд и Охлин престъпността се явява феномен, изискващ кумулативното наличие на определени условия, които пък зависят от позицията, заемана от индивидите в социалната структура.

Двамата сочат, че достъпът до незаконосъобразните способности за постигане на желаната цел може да приеме три форми, представляващи три вида субкултури, като обект на анализ отново е младежката престъпност.

Първата е престъпната субкултура. Тя се наблюдава в сравнително добре организирани градски зони, където за младежите начинът да навлязат в престъпността е посредством контакт с по-възрастни нарушители на наказателния закон, които представляват за тях модел за социален успех, поради добрите си материални възможности. Втората субкултура е конфликтната. Тя е характерна за онези градски зони, които се характеризират с изразена социална дезорганизация. В тези гета възможността за достъп до успех, бил той законосъобразен или незаконосъобразен, е крайно ограничена. Това кара обитателите на коментираните зони да изживяват силно напрежение. Младежите от тези квартали са изолирани не само от интеграция в конвенционалното общество, но и от „класическото“ престъпно общество. За разлика от поне част от представителите на последното, те нямат нито финансовата възможност, нито необходимите контакти, които биха им дали шанс да се спасят от наказателно преследване. Така, в крайна сметка не малко от тези младежи прекарват значителна част от живота си в места за лишаване от свобода. Третата субкултура е тази на бягството, която обединява индивиди, преживели двоен провал. Това са лица, които не са успели нито да постигнат своите амбиции и цели по законосъобразен начин, нито да се впишат в престъпните среди, и които в крайна сметка търсят бягство от социалното напрежение, тежащо върху тях, в употреба на наркотични вещества и се организират в банди на наркозависими.

В) Рационалистични теории

През 60-те години на миналия век се появяват теории, чиито автори смятат, че разгледаните до тук доктрини са твърде фокусирани върху причините за престъпното поведение. Според тях престъпникът следва да бъде разглеждан не като пасивен обект, който търпи влиянието на определени фактори от икономическо или културно естество, а като активен субект, който взема решения и гради стратегии, за да постигне своите цели. Престъпността е вид практическа дейност, която се подчинява на рационални правила, сходни с тези на всички други форми на социално поведение. Рационалността в поведението на отделните субекти не е безгранична, но индивидите я притежават и ползват в достатъчно голяма степен.

а) Теория за техниките за неутрализация

Автори на тази теория са Гришам Сайкс (1922-2010) и Дейвид Маца (1930-2018)²⁴. Маца настоятелно критикува категорията „престъпна субкултура“, централна за част от разгледаните теории за напрежението. Той смята, че всъщност моралните ценности на престъпниците не са твърде различни от тези на останалите членове на обществото. Възниква въпросът как тогава да бъде обяснено пристъпването към

²⁴ За разлика от разгледаните дотук теории, тази не е от категорията на етиологичните, а от категорията на динамичните теории за престъпното деяние.

инкриминираното деяние, при положение, че това е тип поведение, който конвенционалният морал не одобрява.

Сайкс и Маца предлагат два отговора, като и те разсъждават по отношение на младежката престъпност. От една страна, извършването на престъпления от млади хора би могло да се дължи на специфичните ситуации, в които понякога те се оказват. Сайкс и Маца говорят в този смисъл за „ситуации на компания“, при които младежите са заедно със свои връстници. При такива събирания, смятат те, уважението към правилата на статуквото (т.е. правилата на законосъобразното поведение) е притъпено. В някои хипотези това може да доведе до извършване на престъпления, в рамките на контекст, при който всеки смята, че другите вече са престъпвали наказателния закон.

От друга страна, втората причина, която би могла да обясни несъответствието между уважението към традиционния морал и извършването на инкриминирани деяния, е прилагането на техники за неутрализация. Според Сайкс и Маца става дума за изработването от страна на престъпниците на основателни причини, за да оправдаят поведението си, като това неутрализира временно валидността на дадена морална или законова норма. Така, могат да бъдат използвани техники като отказ да се поеме отговорност за собственото поведение („това не се случи по моя вина“), negliжиране тежестта на стореното („тази вещ няма никаква стойност за пострадалия“), принижаване на жертвата („заслужи си го“), отричане на авторитети („учителите се държат пренебрежително“, „полицаяте са расисти“), следване на определена лоялност („връзката с приятелите е по-важна от закона“).

Доктрината на Сайкс и Маца е позната също под наименованието „теория за дрифта“. Това название произтича от факта, че те виждат престъпното поведение на младежите като резултат от осъществяване на свободен избор, взет в рамките на процес на лющкане и колебание между придържане към законосъобразно или незаконосъобразно поведение.

б) Теория за социалната връзка

Автор на теорията за социалната връзка е Травис Хирши (1935-2017). Той вярва, че всъщност девиантното и антиконформистко поведение е нормално за хората, че те по природа са склонни да нарушават закона. Неспазването на социалните норми е привлекателно, източник на удоволствие, нередко на материална изгода. Хирши счита в този смисъл, че въпросът на който следва да се намери отговор е защо не всички стават престъпници, т.е. кои са причините някои индивиди да потискат естествената склонност да се наруши закона. Казано иначе, следва да се разбере кои са мотивите, които карат хората да водят законосъобразен начин на живот.

Според Хирши социалните връзки са тези, които изпълняват ролята на спирачка за възприемане на девиантно поведение. Последното, включително извършването на престъпления, се проявява когато връзките с конвенционалното общество са слаби. Хирши достига до това заключение на база проучване на близо 4000 младежи в ученическа възраст, нарушили наказателния закон. Според него социалната връзка се състои от четири кумулативно действащи елемента.

Първият е привързаността. Той се измерва според склонността на субекта да се идентифицира с определени авторитети, като родителите и учителите например, и според значението, което той отдава на техните мнения и очаквания. Колкото субектът е по-чувствителен към тези мнения и очаквания, толкова по-малко вероятно е да възприеме девиантно поведение. Силен родителски контрол, наличие на комуникация между детето и родителите му и на идентификация с тях намаляват шансовете за

извършване на престъпление. Същото важи за значението, което младежът отдава на мнението на учителите за него.

Вторият елемент на социалната връзка е ангажираността, или усещането на индивида, че е обвързан от своите предходни ангажименти. Младеж, който е инвестирал енергията и времето си в определена среда, ще изпита по-голяма трудност да се откъсне от нея, когато преценява плюсовете и минусите на извършването на деяние, което може да му струва излизането от тази среда. Става дума за фактори като придобитата репутация или пък трудно постигната позиция.

Третият елемент е участието. Субектът е погълнат от своите дейности. Ако те са от категорията на одобряваните от обществото, младежът няма да има време да се отдаде на девиянтни прояви. Така, един отговорен ученик, не само ще посещава образователната институция, но и ще посвещава по-голямата част от времето си на дейности, свързани с този му ангажимент – ще се прибира вкъщи, за да подготви уроците си, ще си ляга рано, за да е отпочинал на другия ден и т.н. По този начин организацията на живота му няма да му оставя време за опит за удовлетворяване на други желания.

Четвъртият елемент на социалната връзка е вярата във валидността и легитимността на общоприетите норми. Тя обуславя спазването на моралните и законовите правила.

Доктрината на Хирши печели особена популярност, считана е дори за водещата американска теория за младежката престъпност, като не липсват, разбира се, и критики. На по-късен етап Хирши разширява теорията си, като превръща „самоконтрола“ в най-важен фактор за извършване на инкриминирани деяния от млади хора. И в тази си версия доктрината му е обект на възражения.

в) Теории за рационалния избор

При тези доктрини идеята за индивида извършващ рационални избори е изведена докрай. Престъпникът е видян като един пресмятащ и изчисляващ субект, който търси максимално удовлетворение на цената на минимално усилие. Той претегля плюсовете и минусите на своето деяние, имайки предвид фактори като ефикасността на правоохранителните органи, вероятността да бъде разкрит и задържан, да бъде осъден на даден вид наказание. Съществуват различни теории, които се вписват в това мисловно течение. Тук ще спрем на две, чиято отличителна особеност е, че са конструирани не от гледна точка на извършителя, а от гледна точка на жертвата на престъплението²⁵.

в1) Теория за модела на начин на живот

Тази теория се свързва с имената на Майкъл Хинделанг, Майкъл Готфредсон и Джеймс Гарофало. В какво се състои тя?

Вероятността човек да стане жертва на престъпление е пряко свързана с начина на живот на всеки, с оглед неговите професионални и лични занимания и броя и качеството на лица, с които се среща. Така, рискът да пострадаш от престъпление е по-голям за индивидите, които контактуват с престъпници или посещават места, където живеят престъпници. Животът в големите градове, използването на обществен транспорт, обитаването на бедните квартали, прекарване на голяма част от времето в барове, дискотеки или нощни клубове, да си маргинален или самият ти престъпник, са фактори които увеличават вероятността да станеш жертва на инкриминирано деяние.

²⁵ И двете са относими към групата на динамичните теории за престъпното деяние.

Наред с това, рискът е повишен за младите хора – най-често те са пострадали от престъпленията против личността или против собствеността. Именно те контактуват най-вече с лица на възраст, която е най-характерна за извършителите на инкриминирани деяния. Наред с това, те са тези, които най-често са извън домовете си и на публични места, особено през нощта. Разглежданата теория учи впрочем, че профилът на пострадалите от престъпленията против личността, е всъщност същия като този на извършителите им – млади хора, необвързани (т.е. без партньор), безработни или с ниски доходи.

За сметка на това, казват авторите на тази доктрина, възрастните хора са по-рядко жертва на престъпления, тъй като се срещат предимно с индивиди на тяхната възраст и водят по-затворен начин на живот. Лицата от женски пол също попадат по-рядко сред пострадалите от инкриминирани деяния. Те комуникират предимно с други жени, като се приема за установено, че размерът на престъпността сред представителите на този пол е твърде нисък. Наред с това, жените водят начин на живот, съобразен с факта, че те са по-уязвими от индивидите от мъжки пол и съществува повишена опасност да станат жертви, най-вече на престъпления от сексуален характер.

в2) Теория за рутинната дейност

Автори на тази теория са Лоурънс Коен и Маркъс Фелсън. Доктрината им следва логиката на теорията за модела на начин на живот, като я допълва. Коен и Фелсън също се интересуват от факторите, които благоприятстват извършването на престъпления, но за разлика от предходната доктрина, в техните разсъждения акцентът е поставен не толкова върху начина на живот на жертвите, а върху материалните условия за реализирането на инкриминирани деяния.

На практика всички социо-криминологични теории считат, че съществува причинно-следствена връзка между явления като бедността, неравенството, безработицата, лошите условия на живот, от една страна, и престъпността, от друга страна. Коен и Фелсън отбелязват обаче, че престъпността в САЩ бележи огромен ръст от 60-те години на миналия век, въпреки че се касае за период на икономически ръст и намалено социално напрежение. Интересувайки се от престъпленията против личността и против собствеността, Коен и Фелсън достигат до заключението, че условията за извършване на инкриминирано деяние са три на брой – субект, който е решен да извърши престъпление, среща с „привлекателна“ за него жертва и лоша защитеност на последната. За да бъде реализирано престъпление, тези три условия трябва да съществуват кумулативно.

Двамата автори правят опит да покажат, че социалното и икономическо развитие на страната от 50-те години на миналия век е довело до промяна в рутинните дейности на населението (т.е. ежедневните дейности като полагане на труд, посещаване на училище, развлечения и т.н.). Тази промяна, казват те, благоприятства обединяването на трите криминогенни фактора. Така например, статистиките показват, че броят на кражбите от домове се увеличава от края на 40-те до края на 70-те години. Това е същевременно период на повишаване на числеността на жените, които работят, на броя и продължителността на ваканционните пътувания, на удължаване на времето, прекарвано в придвижване между дома и местоработата. В резултат на това, американските граждани прекарват все по-голяма част от времето си извън домовете си.

Поради този факт (и други такива – например увеличаване броя на хората, които не са създали семейства и живеят сами) се завишава числеността на жилищата, в които временно няма никой и са съответно без наблюдение. Това пък увеличава броя на

„зле защитените жертви“. Този процес е допълнително засилен от завишаване количеството на ползваните в ежедневиия живот вещи, като автомобилите например, което също повишава възможностите за извършване на престъпления. В обратна посока, развитието на способности за защита, като алармените инсталации или механизмите за заключване на воланите на автомобилите, води до смекчаване на така описаната тенденция на ръста на престъпността.

Така, за Коен и Фелсън, анализирани от тях инкриминирани деяния не са резултат на различни социални смущения, а напротив, могат да бъдат разглеждани като проявление на социалния контрол, като вид продукт на просперитета и начина, по който последният се отразява на ежедневиите рутинни дейности на гражданите.

Теорията на двамата се радва на значим успех. Има отношение към разработването на нова стратегия за превенция на престъпността, наречена „ситуационна превенция“. Идеята, на която тя е носител, е че засилването на защитата на уязвимите жертви и създаването на сигурност на места, считани за проблемни, е най-добрият начин потенциалните извършители на престъпления да бъдат възпрепятствани да нарушат наказателния закон. Казано иначе, търси се въздействие не по отношение на причините, които мотивират даден индивид да извърши престъпление, а по отношение на пречките, които го възпират да го стори.

Не липсват и критики, относими впрочем не само към тази теория, но и към всички доктрини за рационалния избор. Може би най-значимата сред тези критики е, че ако коментираниите теории представят престъпното поведение като добре обмислена и организирана дейност, то всъщност не малка част от инкриминираните деяния са резултат от съвсем не толкова рационални фактори. Престъплението може се дължи на нерационални причини като желание за извличане на удоволствие от самото деяние, като импулсивна реакция на извършителя, като следване на поведение на други лица в рамките на група и т.н. и т.н.

Заклучение

В заключение бих желал да привлека вниманието на читателя върху две важни обстоятелства, вече маркирани. Първо, криминологията има своето запазено място сред наказателноправните науки. Тя позволява престъплението да бъде разглеждано не като абстрактно понятие, като каквото в немалка степен го разглежда наказателното право, а като поведенческа проява, повече или по-малко обусловена от определени фактори. Считаю, че възприемането на извършителите на инкриминирани деяния именно като човешки същества, чието поведение е в пряка причинно-следствена връзка с дадени феномени, част от които от социално естество, се явява предпоставка за едно разумно, балансирано и рационално наказателно правораздаване. Второ, не бива да се забравя в същото време, че криминологията не е точна наука. Поради своя интердисциплинарен характер и с оглед подчертаната комплицираност на престъпния феномен, тя не съумява (и едва ли някога ще успее) да предложи комплексно, унифицирано и неподлежащо на критика и коментар разяснение на този феномен. В този смисъл, към всеки опит да бъде обяснена престъпността следва да се подхожда предпазливо и критично. Отделните криминологични теории са своеобразни „писти“ за разсъждение и анализ, чиято стойност в никакъв случай не бива да се абсолютизира.

Литература:

1. Gassin, R. Criminologie, 6e édition. Dalloz, 2007.
2. Велев, О. Мястото на пробацията сред наказателните санкции (съпоставително изследване по българското и френското наказателно право). С.: Издание на БАН, 2016.
3. Faget, J. Sociologie de la délinquance et de la justice pénale. Editions érès, 2007.
4. Debuyst, Ch., Digneffe, F., Labadie, J-M., Pires, A. P. Histoire des savoirs sur le crime et la peine, т. 1. Larcier, 2008.
5. Debuyst, Ch., Digneffe, F., Pires, A. P. Histoire des savoirs sur le crime et la peine, т. 2. Larcier, 2008.
6. Debuyst, Ch., Digneffe, F., Pires, A. P. Histoire des savoirs sur le crime et la peine, т. 3. Larcier, 2008.
7. Bouloc, B. Pénologie, 3e édition. Dalloz, 2005.
8. Bouloc, B. Droit pénal général, 20e édition. Dalloz, 2007.
9. Garçon, E., Peltier, V. Droit de la peine. LexisNexis, 2010.
10. Pin, X. Droit pénal général, 4e édition. Dalloz, 2010.